

А. П. Томашевський, А. В. Борисов

СЕРЕДНЬОВІЧНА КЕРАМІКА УКРАЇНИ ТА ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ М. П. КУЧЕРОЮ

Статтю присвячено дослідженню поглядів М. П. Кучери на хронологію та розвиток керамічного комплексу давньоруського часу. Прослідковано становлення уявлень дослідника про еволюцію форм керамічних посудин. Здійснено реконструкцію цілісної хронологічної схеми давньоруської кераміки на основі робіт архівної та публікаційної спадщини науковця.

Ключові слова: *кераміка, середньовіччя, хронологія, історія науки.*

У пропонованій статті ми хочемо представити наш погляд на обставини та деякі цікаві, важливі і значущі моменти у розумінні поступу ювіляра в дослідженні давньоруської кераміки. Одному з авторів пощастило працювати з М. П. Кучерою в його групі, експедиції, а потім і разом у відділі впродовж 1987—1999 рр. Це спілкування було безцінним, адже саме завдяки йому вдавалося здобувати відповіді на численні практичні та теоретичні запитання, переймати дуже важливі навички, практичні знання. Фахівці-археологи знають, що по-справжньому навчитися визначати кераміку тільки за малюнками чи текстами, — майже неможливо. Дуже важливо, коли дрібні, але такі вагомні ознаки й нюанси тобі повідомляє обізнаний та досвідчений фахівець. Тим більше такий супер професіонал, як Михайло Петрович. Форма, відхилення вінчика, товщина, поверхня, колір і всі-всі риси і дрібниці передаються із рук у руки, у прямому сенсі цього слова, адже потрібно не тільки бачити, але й відчувати ці особливості тактильно, у комплексі. Принаймні для слов'янської та давньоруської кераміки. І тільки коли Михайла Петровича не стало, прийшло відчуття і ясне усвідомлення бездонної прірви, що утворилася в давньоруській археології з його відходом у віч-

ність. Адже поки він був із нами, завжди була можливість підійти до нього, наприклад, з проблемним для тебе вінчиком із розвідки чи розкопу, і запитати його думку. І самому вченому завжди було цікаво подивитись, іноді здивуватися, висловити свої міркування. Майже завжди в таких ситуаціях він згадував і називав, де та коли йому доводилося бачити подібні взірці. На території всієї України... і 20, чи навіть, 40 років тому! До того ж, часто додатково лунала цитата з літопису щодо цього регіону чи давньоруського населеного пункту, обставин літописної згадки та відповідного князя. Феноменальні знання й неймовірно мобілізована пам'ять! Головне, залишалось спромогтися все почуте й побачене запам'ятати та засвоїти.

На жаль, так майже завжди буває, що багато, або навіть — більшість, справді важливих запитань ми не встигаємо задати вчасно. Оскільки розуміння важливості відповідних питань і проблем теж приходить не відразу, поступово, у процесі власних пошуків і роздумів.

Практично кожна людина, що намагається з'ясувати відносно датування давньоруської або середньовічної пам'ятки, так чи інакше, звертається у своїх пошуках та дослідженнях до розробленої Михайлом Петровичем Кучерою схеми розвитку гончарної кераміки останньої чверті I тис. н. е. — першої половини II тис. н. е. Це звернення до його доробку настільки звичне й повсякчасне, що ми не завжди замислювалися над історією, обставинами, особливостями цієї визначної розробки, яка й досі є чи не найважливішим інструментом історико-археологічних досліджень України-Руси.

Підготовка до відзначення столітнього ювілею М. П. Кучери стала об'єктивною і слухною нагодою для спроби глибшого й детальнішого огляду питань, пов'язаних із розробкою дослідником

успішно діючої моделі датування найбільш масового археологічного джерела середньовіччя — кераміки, зокрема — кухонних горщиків.

Наші орієнтовні (на жаль, поки що, не достатньо системні та не всеосяжні) пошуки, показують, що питання генезису, першопочатку окремо сформульованої та спеціально графічно вираженої схеми відносного датування давньоруської й середньовічної кераміки фактично не ставилося й не висвітлювалося досі в наукових дослідженнях. Вчені першої половини та середини ХХ ст. в оцінках хронологічної позиції окремих давньоруських пам'яток, об'єктів та комплексів, їх матеріальної культури оперували різними поняттями, використовували вимушено «модні» пануючі тоді визначення: дофеодальний, феодальний, класовий і т. п. Водночас у фахівців існували досить стійкі відчуття та розуміння наявності щодо більш ранніх, — племенних, ранньодержавних і більш розвинених етапів розвитку давньоруської держави та її матеріальної культури й масового повсюдного керамічного виробництва. Де, коли, хто, у якій формі, для чого саме й на якій джерельній базі осмислено спеціально сформулював, сформулював і виклав систематизовану схему розвитку давньоруської гончарної кераміки — одне з найголовніших ключових питань вітчизняної давньоруської археології, історії науки та того, що зараз вважається керамологією. В авторів є тільки тверде усвідомлення, що така схема розвитку керамічної еволюції тоді, тепер і в майбутньому, насамперед, має мати графічний, візуально виразний характер і формат.

Насправді, це цілий комплекс питань, які потребують свого дослідження і з'ясування. Їх компетентне вирішення не можливе й навіть беззмістовне поза широким і, одночасно, — глибоким вивченням контексту становлення й розвитку керамічного виробництва в Європі та Візантії кінця I — першої чверті II тис. н. е. Керамічне наймасовіше виробництво є практично ключовою ланкою культури безпосереднього життєзабезпечення (приготування, зберігання їжі, запасів провіанту, життєво необхідних рідин) й одночасно, з огляду на комплекс специфічних технологічних, естетичних та обрядових чинників і ознак, є транслятором та виразником глибинних етнокультурних традицій. Тому порівняльне вивчення синхронних і синхростадіальних етапів та особливостей керамічних комплексів європейських та середземноморських земель і етносоціальних державних утворень має в перспективі визначити місце та час виникнення відповідних форм-факторів, морфологічних та функціональних стандартів, технологічних прийомів виготовлення й оздоблення гончарної кераміки (Моця, Томашевський 2010, с. 37—39).

Заздалегідь зауважимо, що молодий вчений М. П. Кучера йшов саме таким шляхом, ретельно вивчаючи доступні тоді публікації польських, чехословацьких та угорських колег.

Михайло Петрович не є, вірогідно, першовідкривачем датуючих можливостей кераміки. Але йому належить формулювання засад і ключових постулатів еволюційного розвитку профільованих частин давньоруських гончарних посудин та максимально чітко виділення відповідних атрибутів. Ознак, які гармонійно синтезують розмірно-об'ємні параметри, особливості типів-форм у зв'язку з функціональним призначенням, морфологію виливних частин, способи і прийоми формування та їх профілювання, структуру керамічного тіста та склад і пропорцію домішок, характер і спосіб випалу, кольорові інваріанти, прийоми обробки поверхні, орнаментативні та оздобленні посуду тощо. Звісно, що ця система виникла не випадково й не спонтанно, а стала одним із ключових досягнень М. П. Кучери й закономірним результатом, без перебільшення, колосальної багато десятилітньої невтомної дослідницької праці.

Зовсім не всі положення схеми еволюції давньоруської кухонної кераміки ясні однаково. З'являються нові спостереження, деякі дослідники відчувають бажання або навіть потребу в той чи інший спосіб щось вдосконалити, можливо — відкоригувати, поточнити чи деталізувати. Обставини та історія формування схеми давньоруського керамічного розвитку та відносного датування Михайла Петровича взагалі не вивчалися науково, і, на жаль, не випитувалися в нього особисто. А знаючи його легендарну скромність, уникання публічності, спостерігаючи особисто дуже рідкісні випадки, коли в експедиційних умовах нам вдавалося упростити його розповідати щось із біографії, історії експедицій або війни, можна стверджувати, що не обов'язково вдалося б дізнатися в Михайла Петровича певні моменти й обставини його роботи над проблематикою кераміки. Тим більше, що положення, про які йдеться, він формулював в окремих різночасових публікаціях: зведена робота, тим більше — монографічного плану, на жаль, відсутня.

Тому нам довелося організувати певну дослідницьку процедуру і в незначній мірі взяти на себе відповідальність певних реконструкцій, що стосувалися біографічних і наукових обставин розробки ювіляром схеми давньоруського відносного керамічного датування, виділення певних етапів цього процесу. Продовжуючи розпочате нами спеціальне наукове дослідження вкладу і значення М. П. Кучери в розвиток давньоруської та середньовічної археології (Томашевський, Борисов 2017) ми звертали особливу увагу на виявлення, визначення та оцінку тих масивів джерельної бази (кількісних, якісних, територіальних), яка на кожному з етапів забезпечувала надійну основу для спостережень та висновків вченого. Джерельна основа нашого ж дослідження базувалася на розгорнутому джерелознавчому та методичному аналізі публікацій М. П. Кучери, звітів про польові дослідження, тексти кандидатської ди-

сертації, матеріалах його особового наукового архіву.

Початковий етап. Пліснеськ. Ми вже зазначали в своїй спеціальній роботі активне залучення М. П. Кучери до археологічних досліджень ще в його студентські роки (Томашевський, Борисов 2017, с. 79—80).

Ще будучи студентом М. П. Кучера блискуче виконував суто професійні археологічні роботи: розчистки, креслення, малюнки, заміри та описи. Не раз підкреслювалося, що завдяки природному таланту та наполегливому навчанню і практиці Михайло Петрович прекрасно малював, креслив і вмів каліграфічно писати прописом. Звісно, ці якості є дуже важливими й необхідними для якісної роботи з численним керамічним матеріалом.

Доля, що проявилася в той час у діях та намірах осіб тодішніх керівників археологічних інституцій, а також, у конфігурації об'єктивних та суб'єктивних обставин, розпорядилася у такий спосіб, що молодий науковець отримав тему майбутньої кандидатської дисертації «Стародавній Пліснеськ». Конкретні обставини отримання цієї теми, умови її виконання, отримані вказівки не ясні нам сьогодні в достатній мірі.

Можливо, вирішальне значення мав обсяг уже наявної джерельної бази, про який М. П. Кучера на початку 1960-х рр. зазначає: «На Пліснеському городищі в порівнянні з синхронними пам'ятками на території західних областей УРСР були проведені найбільші польові дослідження. Знайдений тут у процесі розкопок археологічний матеріал становить нині найбагатшу колекцію західноруських старожитностей» (Кучера 1962b, с. 3).

Робота над цією темою передбачала необхідність опрацювати й осмислити матеріали та результати чужих, уже проведених попередниками, й особливо — покійним І. Д. Старчуком досить об'ємних розкопок (1946—1949 рр.). Потрібно було розібрати та систематизувати матеріали та документацію з різних планіграфічних та стратиграфічних ситуацій, ідентифікувати та звести все до єдиної картини. Упродовж 1953—1954 рр. окремим загоном Волинської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом В. К. Гончарова та М. П. Кучери були проведені нові дослідження на Пліснеському городищі (Кучера 1953; 1954).

Тут необхідно, на нашу думку, зробити певну ремарку щодо **Пліснеська**. Це одна з найскладніших у вивченні та розумінні значних пам'яток археології України-Руси. Археологічний комплекс Пліснеська відрізняється цілою низкою взаємопов'язаних особливостей та унікальних ознак. Насамперед — це об'ємна, тривала й насичена історія дослідження, історіографія та значний обсяг виявлених тут об'єктів та артефактів. Незвично великі розміри та площа, дуже складні топографія, планіграфія та фортифікаційна структура. Дуже не проста, дискусійна хронологія в її зв'язку з функціональною топографією, обсягом та характером забудови. Склад-

на, не ординарна і дискусійна етнокультурна та етносоціальна інтерпретація комплексу загалом, окремих його характеристик, оцінок та компонентів матеріальної культури. Усе вище перераховане, очевидно, вимагає продовження дослідження цієї видатної пам'ятки, введення до повноцінного наукового обігу всіх зібраних у різні часи об'ємних матеріалів Пліснеська, включно з дослідженнями середини ХХ ст. і результатами досліджень останніх десятиліть. Така узагальнююча робота має максимально повно, детально та аргументовано розкрити значення цієї важливої пам'ятки як невід'ємної складової національного та європейського культурного надбання.

Вивчення роботи М. П. Кучери над матеріалами Пліснеська та підготовки ним відповідної кандидатської дисертації змусило визнати певні неясності. Основні з них такі: а) чому такі значні проміжки часу між успішним закінченням аспірантури, поданням автореферату та, власне, захистом; б) у якій установі й за яких умов проходив захист роботи; в) куди поділися таблиці малюнків й чи були вони в офіційно поданій та захищеній дисертації у якості додатків; г) чому обсяги та формат відповідних публікацій вченого, присвячених Пліснеську, видаються сьогодні надто обмеженими.

Нам здається, що більшість відповідей на ці питання безпосередньо пов'язані з панівними тоді уявами та стандартами роботи з пам'ятками, обсягом та форматом дозволених публікацій, обсягами й номенклатурою тодішніх періодичних спеціалізованих видань і діючою практикою підготовки та захисту дисертаційних робіт.

У 1955 р. М. П. Кучера успішно закінчив аспірантуру ІА АН УРСР. Вивчаючи початкові етапи дослідження М. П. Кучерою давньоруської кераміки ми, звісно, почали зі звернення до оригіналу його дисертації, яка, на жаль, так і не була надрукована автором у повному обсязі (Кучера 1957). На важливість цієї роботи для формування уявлень дослідника про керамічний комплекс давньоруського часу вказує об'єм основного тексту, присвяченого керамічним виробам. Відповідний фоліант дисертації містить текст машинопису технічно низької якості обсягом 432 аркуші. Майже третина основного тексту (100 сторінок із 361) присвячена саме опису керамічного комплексу пам'ятки. Ми не знайшли таблиць рисунків — додатків до тексту дисертаційного дослідження. З тексту автореферату дисертації відомо, що окремий альбом ілюстрацій складався із 67 таблиць, на які маємо сотні посилань в тексті роботи (Кучера 1960b, с. 3; 1957). У фонді наукових робіт НА ІА НАН України (ф. 63), де зберігаються дисертаційні роботи співробітників Інституту, та у фонді дисертаційних робіт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського згаданий альбом поряд із томом тексту роботи не виявлений. Пошук чернеток таблиць альбому ілюстрацій серед відомої на сьогодні архівної спадщини до-

слідника виявився безрезультатним. Отже, детальне цілісне вираження уявлень дослідника про керамічний комплекс Пліснеська у вигляді графіки нам наразі недоступне.

Іншим джерелом інформації є три спеціальні статті М. П. Кучери, присвячені кераміці (Кучера 1960а; 1961; 1962а). Дві з них — спеціальні роботи, у яких розглядаються клейма та рання гончарна кераміка VII—VIII ст., а одна, «Кераміка давнього Пліснеська», — основна. В ній, окрім тексту, графічно представлені 16 горщиків (посудин): всі — практично цілі форми у реальному публікаційному масштабі приблизно 1 : 5 (Кучера 1961, рис. 1—3). На такій незначній вибірці автор презентує читачу все розмаїття керамічного комплексу пам'ятки та викладає всю **свою** тодішню типологію: 4 основні типи-групи та ще 9 груп. На цій же графічній основі з трьох рисунків (рис. 1) автор подає опис основних тенденцій та явищ у розвитку керамічного комплексу Пліснеська. Групування посудин в окремі рисунки доволіне, нам видається, що представлене в статті макетування виходило з потреби просто найбільш технічно-економно вмістити в задані за кількістю, розмірами та структурою зображення всю відібрану для публікації незначну кількість кухонних керамічних виробів з усієї потенційної вибірки.

Просте копіювання та перекомпоновка надрукованих в 1961 р. невеличких, поліграфічно дуже недосконалих відтворених посудин, закономірно не задовольняло потребу більш детально розібратися й розгледіти намічені автором закономірності та означені особливості.

Щоби ясно усвідомити тодішню логіку автора, його візуалізовані погляди на еволюцію, типологічні особливості груп ці рисунки з публікації ми розібрали на складові блоки відповідно до виділених М. П. Кучерою груп і, відповідно графічно реорганізувати. Вкрай потрібними були б більш чіткі, масштабні, технічно досконалі зображення кераміки Пліснеська.

Паралельно, дуже важливого методичного значення для нас набрала проблема вірогідно кількісно і якісно уявити собі той масив кераміки, який був зібраний, оброблений і проаналізований автором. Нагадаємо, що ні в тексті дисертації (таблиці ілюстрацій взагалі відсутні), ні в публікаціях Михайло Петрович не згадує, а яка ж саме кількість керамічних артефактів була зібрана та проаналізована.

Відповіді на означені питання щасливо знайшлися в окремій частині особистого архіву вченого, додатково переданого сім'єю вченого до відділу давньоруської та середньорічної археології ІА НАН України у 2020 р. Одне з цільних місць серед переданих документів займає масив малюнків кераміки давнього Пліснеська, зроблених М. П. Кучерою впродовж 1952—1954 рр. Ці керамічні матеріали походять з розкопок об'єктів та культурного шару пам'ятки, які проводилися І. Д. Старчуком в 1946—1949 рр. та М. П. Кучерою в 1953—1954 рр. Графічні зоб-

раження й описи розміщені на окремих аркушах формату А4 або їх частинах. Загалом архів рисунків складає біля 600 аркушів. Малюнки виконані олівцем, деякі підписи й поодинокі малюнки зроблені синім чорнилом. Папір різної добротності, здебільшого низькоякісної фактури, з різними включеннями, але, на щастя, достатньо міцний. Більшість аркушів від часу втратили первинний колір і нині мають темно-рожево-бежевий відтінок. Первинне обстеження цього масиву дозволило встановити, що загалом М. П. Кучера виконав не менше 1610 малюнків окремих керамічних артефактів. (1009 профілів вінчиків, стінки, профільовані й орнаментовані — 62 екземплярів; денця профільовані — 104 екз.; клейма на денцях — 148 екз.; кришки миски — 66 екз.; ручки — 8 екз.; посудини, перемальовані в масштабі 1/2, 1/4, 3/4 — 213 екз.).

Такі, вражаючі, параметри наявної та облікованої бази опрацьованих М. П. Кучерою керамічних артефактів. Чи цією кількістю вона обмежується — не відомо, цілком можливо, що це лише якась частина всього тодішнього масиву давньоруської кераміки Пліснеська. Ми не впевнені, наскільки така кількість є значною на сучасному фоні фіксації кераміки в досліджуваних археологічних пам'ятках та археологічних комплексах, але для того часу — це точно найбільша замальована колекція.

Цей вкрай цінний і об'ємний масив опрацьованих дослідником матеріалів є двічі важливим: він презентує не тільки самі артефакти, але й дає нам можливість зазирнути й побачити робочу кухню молодого, але вже повністю компетентного і вмілого науковця.

Це одночасно й рисунок і креслення, зображення зроблені ґрунтовно, і вже тоді технічно бездоганно. Крім того, поруч із промальованими фасадами та профілями М. П. Кучера подає розгорнутий, комплексний і одночасно — прискіпливо детальний опис практично кожного з понад ніж півтори тисячі окремих керамічних артефактів.

Для того, щоб показати цю чудову роботу початку 1950-х рр. ми спробували розшифрувати і представити в зручній для читача формі типові зображення та відповідні підписи під деякими горщиками Пліснеська, складені науковцем під час замальовки та обробки конкретних артефактів. Нижче подаємо зображення двох, доволіно відібраних нами гончарних посудин Пліснеська та їхні описи, зроблені М. П. Кучерою в 1953—1954 рр.

«Пл. 53. Земл. № 1. На поду печи-каменки.»

Цвет — св. коричневый (или тёмно-жёлтый). Излом жёлтый и красный — неоднороден, с внеш. стороны в наиб. обожж. местах красный в изломе. Тонкостенный.

В массе много песка и кварца, крохкий. Формовка неровная, с внутр. стороны полосы на стенках вертикальные от сглажив. пальцами, отчего видны на стенках угловатости. Дефор-

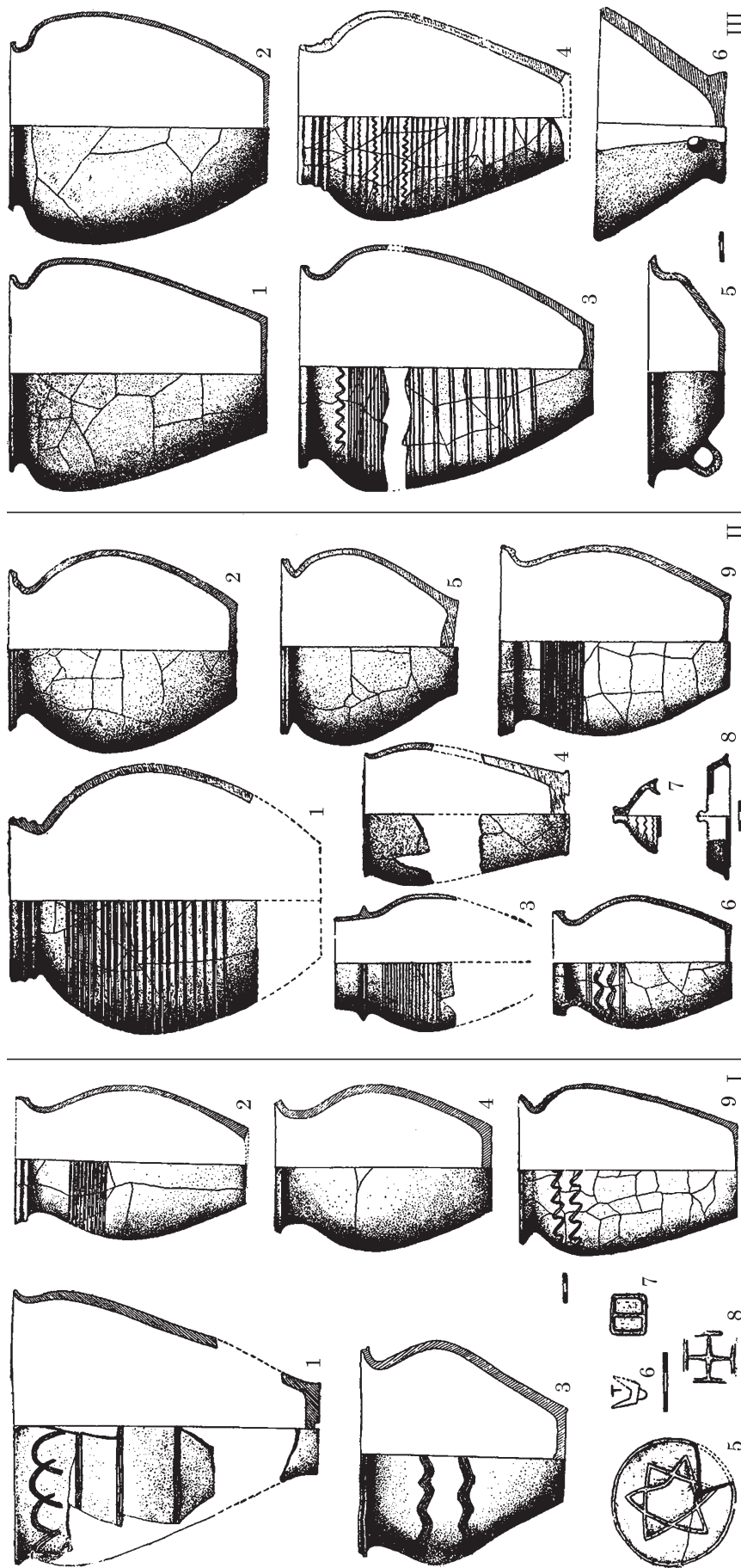

Рис. 1. Графічне представлення кераміки Пліньська в публікації М. П. Кучери, що ілюструє компонування та загальну стилістику показу керамічних матеріалів на друці (1961, рис. 1—3): I — рис. 1; II — рис. 2; III — рис. 3

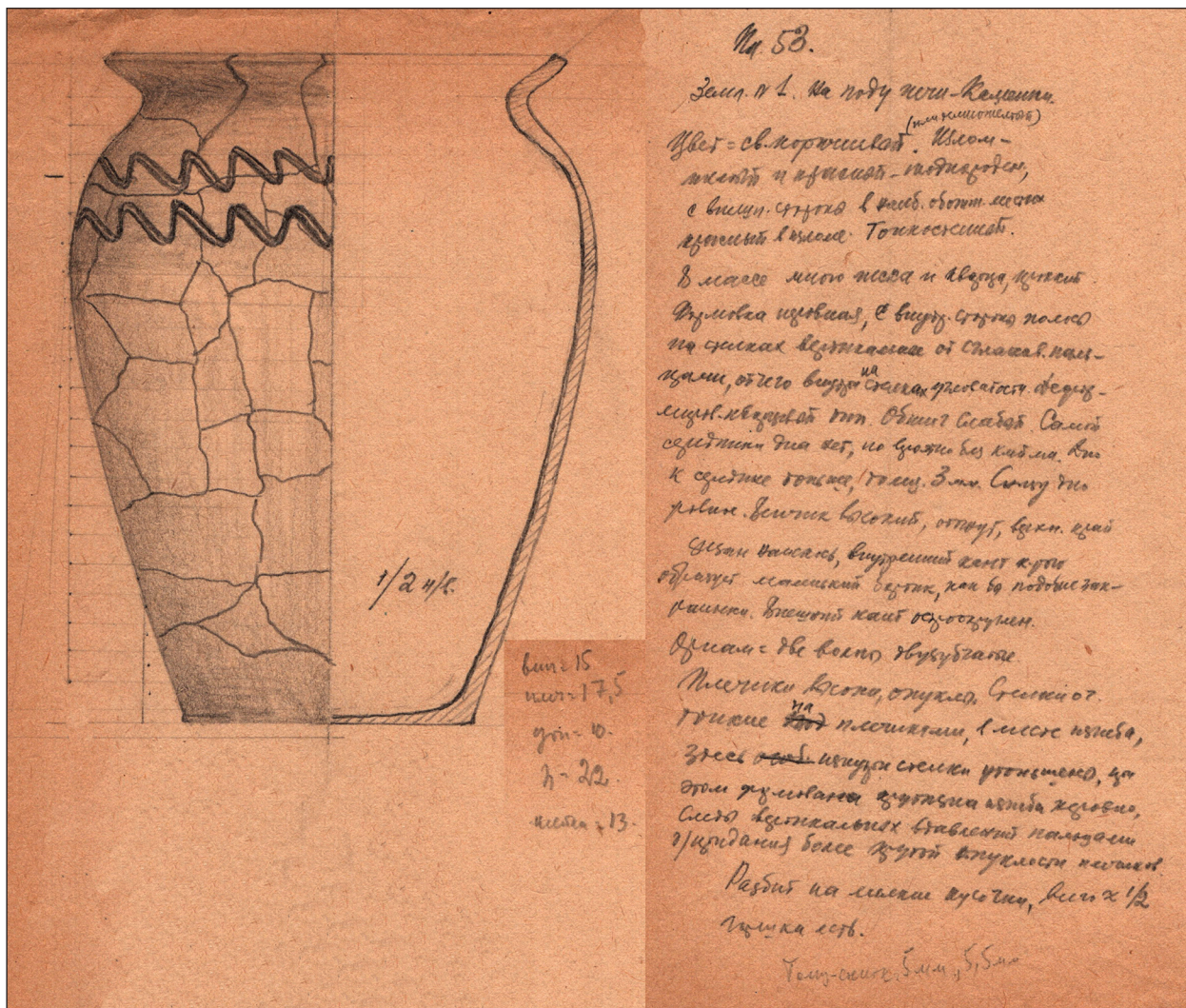

Рис. 2. Зразок рисунку та опису гончарної посудини з колекції малюнків матеріалів Плісеська (НА ІА НАН України, ф. 40)

миров. — кварцевой тип. Обжиг слабый. Самой серединки дна нет, но вероятно без клейма. Дно к стенке тоньше, толщ. 3 мм. Снизу дно ровное. Венчик высокий, отогнут, верхн. край срезан наискось, внутренний кант к-рого образует маленький бортик, как на подобие закраинки. Внешний кант остроокруглен.

Орнамент. — две волны двузубчатые.

Плечики высоки, опуклоб. Стенки оч. тонкие над плечиками, в месте изгиба, здесь изнутри стенки утоньшено, при этом формована крутизна изгиба неровно, следы вертикальных вдавлений пальцами д/для придания более крутой выпуклости плечиков.

Разбит на мелкие кусочки, всего $\approx 1/2$ горшка есть.

Толщина стенок 5 мм, 5,5 мм [Приписка снизу від тексту].

Выс. = 15; плеч. = 17,5; дон. = 10; h = 22; шейка = 13». Приписка праворуч від зображення (рис. 2).

«2. VII.54 г. Д26/2 зах. 135 см. (земл. 23 — вероятно).

Фрагменты не менее 2-х горшков.

1) Из трёх фрагментов. — Венчик с ч. бочка с бородчатый, без закраинки, масса очень грубая, много толчен. камня (дресва) (гранит? красный, есть и белый камень <...>, твёрдый). На внутр. и внешн. поверхн. блёстки слюды. Излом — тёмносерый, местами светло-жёлтый, примеси к глине дали ровн. цвет после обжига. Жёлтоглинянный, внешн. поверхность заглажена, на внутренней — неровности, камни образуют бугры (бугристая). Черепок вторично обожжён. Внешн. поверхность жёлтая с темным пятном от огня. На внутр. поверхн. жёлто-тёмная = обгорелая.

Орнамент = сверху плеч — волн. линия небрежная. Выше её две линии, ниже этими линиями покрыт весь фр-т плечика. Линии широкие, мелкие, неровные и не одинаковой ширины в одной линии. Орнаментирован не зубч. штампом, а палочкой широкой.

Внутренний диаметр плечиков = 26 см [Ліворуч від зображення:]

Волн. линия нанесена после лин. орн., т. к. волной линии стеры внизу [Праворуч від зображення, знизу].

Структурні розділи опису кераміки Пліснеська при замальовці, застосовані М. П. Кучерою

№	Розділ	Підрозділ	Варіант
I	Адресація	Шифр	місце знахідки (об'єкт, шар, глибина, ін.)
II	Технічні параметри керамічної маси	Колір	артефакту; внутрішньої поверхні; зовнішньої поверхні
		Злам (профіль)	характер кольору; характер випалу (однорідний чи ні)
		Склад тіста	перелік і кількість домішок (пісок, кварц); щільність та міцність зразка
		Формовка	характер поверхонь; наявність слідів використання виробничих прийомів (смуги, їх напрямки, нерівності); технічні прийоми
		Робоче типологічне визначення посудин	кореляція морфології, форми та складу домішок керамічного тіста (напр.: «деформовано кварцевий»)
		Обпал, ступінь	—
		III	Характеристика конструктивних частин посудин
Денця	форма; товщини; інше		
Плечики	високі; опуклобоккі; інше		
Стінки	товщина (під плечками, на місці вигину); способи формування: характер поверхонь, наявність слідів виробничих прийомів (смуги, їх напрямки, нерівності); технічні прийоми		
IV	Кількісні параметри	Стан збереженості	кількість фрагментів («розбитий на... фрагменти»); їх розмір
		Оцінка відсотку збереженості	«всього наявна... частина цілого горщиків»
		Розміри й параметри посудини	висота посудини; висота та діаметр плечика; діаметр денця; висота та діаметр шийки
V	Орнаментация	Місце розташування; площа нанесення; параметри; малюнок; спосіб та інструмент нанесення	—

щих параметрів, спеціально виділених властивостей, інваріантів можливих відповідей на зразок «списків вибору» в сучасних базах даних. Усього, таким чином, не рахуючи паспортних даних походження артефакту, дослідник оперує не менш ніж 30 окремими параметрами і їх конкретними цифровими та текстовими визначеннями для опису давньоруських горщиків.

Опис окремої посудини (без власне зображення) може містити більше 170 слів, 1200 знаків і займати до 15 кілобайт (у сучасному цифровому вираженні).

Без перебільшення можна стверджувати, що наукова та естетична значимість масиву опрацьованої М. П. Кучерою кераміки Пліснеська неперевершена. Варіанти форм, орнаментаций, еволюційні спостереження дослідника такі цікаві та надихаючі, що ми вирішили подати в цій роботі ще декілька зображень аркушів із архіву вченого, присвячених, переважно, зразкам ранньої кераміки IX—X ст. (рис. 4—8). Сподіваємося, що наші

молоді колеги, майбутні археологи обов'язково повернуться до цього потужного кількісно та якісно джерела у своїх спеціальних дослідженнях. Тим більше, що практично всі матеріали з досліджень Пліснеська М. П. Кучерою зберігаються в Наукових фондах ІА НАН України.

Тепер, маючи в розпорядженні цю рукотворну базу даних та зображень Пліснеської давньоруської кераміки й розуміючи вигоди основних положень і важливих спостережень Михайла Петровича, ми можемо повернутися до нашого наміру показати типологічне групування обраних дослідником форм гончарних горщиків.

Завдяки оригінальним зображенням з'явилася можливість показати виділені дослідником групи посудин (зведеними разом та структурно відокремленими від інших) у формі реорганізованої нами таблиці кераміки Пліснеська із публікації 1961 р. (рис. 9). Якість первинних оригінальних рисунків масштабу 1 : 2 та сучасні комп'ютерні прийоми дозволяють одночасно

з типолого-хронологічною систематикою чітко й достатньо детально роздивитися особливості профілювання, обробки поверхні, орнаментатії.

Закінчуючи підрозділ, присвячений роботі М. П. Кучери з керамікою Пліснеська, маємо зазначити, що, можливо, представлена в 1950—1960-х рр. картина давньоруської кераміки Пліснеська, створена молодим вченим, не є абсолютно бездоганною. Типологічне членування на групи не є ідеально структурованим, ієрархізованим та вичерпно детальним. Питання датування найстаршої кераміки VII—VIII ст. сьогодні, як і тоді, виглядають до певної міри дискусійними. Втім, головна й найактуальніша проблема — це до-теперішня необхідність введення цього об'ємного і значущого матеріалу до повноцінного наукового обігу.

З іншого боку, оцінюючи значення цього дослідження М. П. Кучери, слід максимально чітко уявляти собі загальний рівень знань, способи фіксації та ставлення дослідників до вивчення та оцінки керамічних матеріалів давньоруських пам'яток повоєнної доби. У середині 1950-х рр. панує аксонометрія фасів керамічних фрагментів, довільна нестандартизована постановка профіля без горизонтальної лінії зрізу виливно-

го верхнього краю посудини. Кераміка замальовується і друкується вибірково й в дуже малих кількостях. Звернення дослідників до обміру параметрів, визначення складу тіста, способів формування та профілювання, обробки поверхонь, особливостей обпалу практично відсутні або рідкісно-епізодичні. Ми бачимо в публікаціях підписи під рисунками «...зразки кераміки...». Від «взірців-зразків» до серіації та типологізуючих ознак статистично коректних масивів кераміки ще дуже й дуже далеко.

Звідси випливає непересічне значення тодішньої роботи М. П. Кучери з фіксації, обробки, визначення та датування давньоруської кераміки літописного Пліснеська. Насамперед, ми документально визначили, що джерельною основою дослідження М. П. Кучери кераміки стала особисто ним розроблена, створена і проаналізована гігантська для тих часів колекція не менш ніж з 1,5 тисячі окремих керамічних артефактів Пліснеська. Ця ґрунтовно продумана і структурована схема кожного окремого об'єкту бази даних (фрагменту або посудини загалом) з відповідним зображенням розвивалася вченим впродовж всього подальшого наукового життя й не втратила своєї актуальності й сьогодні. Хронологічні послідовності еволюційного розвитку кераміки, визначені на матеріалах Пліснеська, деталізувалися, корегувалися, доповнювалися та уточнювалися дослідником у його подальших польових і кабінетних дослідженнях.

Подальше накопичення знань, даних, досвіду. Наступний етап наукового життя М. П. Кучери, що розпочався після успішного захисту кандидатської дисертації, характеризується надзвичайно інтенсивними польовими дослідженнями практично по всій території України. Мова йде про надзвичайно плідні розкопки різноманітних за соціально-господарським та етнокультурним змістом давньоруських пам'яток. Михайло Петрович провів розкопки на городищах Подніпров'я: біля хутора Половецького на р. Рось, хутора Миклашевський, хутора Кизивер, с. Городище, Ходорівського та Щучинського городищ. Упродовж 1967—1970 рр. науковець очолив дослідження на городищі Затурці в м. Луцьк і його околицях та виконав роботи на інших городищах Волині (Томашевський, Борисов 2017, с. 80). Іншою стороною активної наукової діяльності М. П. Кучери в 1960—70-х рр. стали розвідки узбережжя р. Рось, в зонах затоплення Канівсько-

Рис. 6. Зображення орнаментатії верхніх частин та клейм на децях посудин Пліснеська з графічних чернеток до кандидатської дисертації М. П. Кучери (НА ІА НАН України, ф. 40)

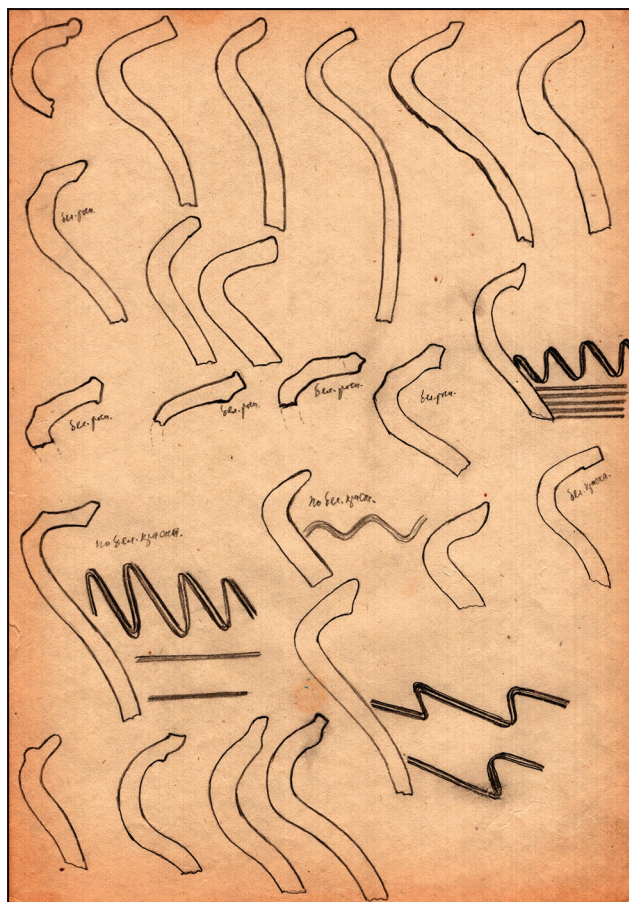
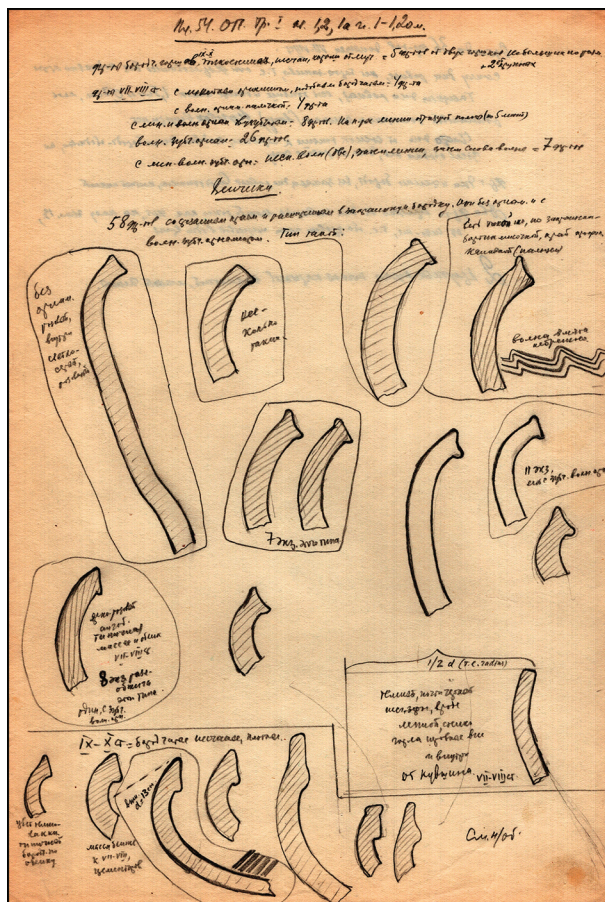

Рис. 7. Приклад роботи М. П. Кучери з профілями верхніх частин горщиків з Плісеська (НА ІА НАН України, ф. 40)

Рис. 8. Чернетка таблиці профілів верхніх частин посудин Плісеська (НА ІА НАН України, ф. 40)

го, Кременчуцького та Дніпродзержинського (нині — Кам'янське) водосховищ. З 1970 р. вчений розпочав систематичні обстеження городищ Київщини й Житомирщини (1970—1975 рр.). Паралельно, в 1969, 1973, 1976 рр., дослідник обстежив городища Поділля та Подністрів'я, а 1971 р., разом з О. В. Сухобоковим, здійснив масштабне обстеження 70 слов'яно-руських комплексів городищ Лівобережної України (Томашевський, Борисов 2017, с. 80).

Стаціонарні розкопки, розвідки та обстеження сотень давньоруських пам'яток, які впродовж цих років здійснив М. П. Кучера, практично охопили всі основні землі, волості, історико-культурні та природні ландшафтні території Русі-України. Це виразно демонструє створена нами карта та інтегрована з нею база даних польових досліджень вченого, яку ми сумістили з контурами давньоруських земель та волостей, реконструйованих Ю. І. Лозою (рис. 10).

Розвідки та обстеження в процесі практичного пізнання давньоруських пам'яток відігравали вирішальну роль, як в аспекті значного збільшення кількості пам'яток, так і в сенсі кращого розуміння дослідником регіональних особливостей та деталей.

Отримані під час досліджень окремих земель та регіонів безцінний досвід та фактичний

об'єм конкретних знань надзвичайно розширив дослідницькі обрії й аналітичні можливості М. П. Кучери. Принагідно зазначимо тут ще раз, що невпинне поглиблення й нарощування обсягу знань та спостережень були абсолютно невід'ємною та визначальною рисою дослідника упродовж всіх періодів його життєдіяльності.

Вчений реалізував унікальну можливість особисто і практично поєднати світ давньоруської писемної історії, археології та історичної географії. З тією чи іншою мірою детальності дослідник знайомився з обставинами та проявами різноманітних явищ і процесів давньоруської доби в усіх регіонах України. Різні регіони — це різна хронологія подій та історичних імпульсів, різні аспекти і прояви історичних процесів.

У розумінні основних проблем давньоруської історико-археологічної науки ключові питання завжди взаємопов'язані з необхідністю якомога більш чіткого з'ясування місця й часу їх виникнення та подальшого розвитку. Тут необхідно згадати і про пізні племінні трансформації; етапи, спосіб і темпи окняжіння різних регіонів племінних земель; формування нових державних історико-соціальних організмів. Також і про будівництво нових оборонних ліній; зведення фортифікованих населених пунктів; трагедії та історичні долі окремих історико-соціальних

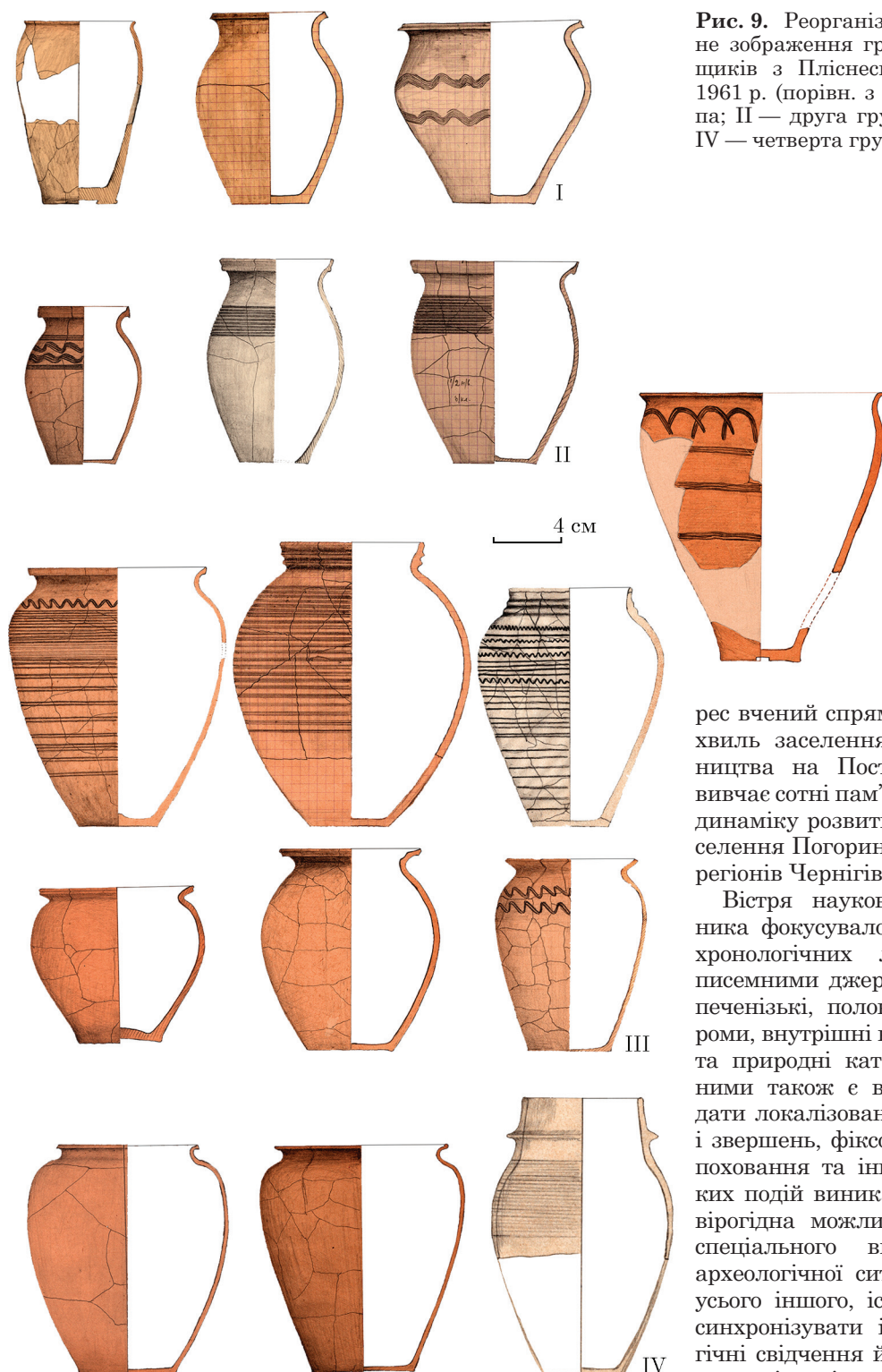

Рис. 9. Реорганізоване та модифіковане зображення груп давньоруських горщиків з Пліснеська за М. П. Кучерою, 1961 р. (порівн. з рис. 1): I — перша група; II — друга група; III — третя група; IV — четверта група

рес вчений спрямовує на дослідження хвиль заселення і оборонного будівництва на Постугнянні та Пороссі; вивчає сотні пам'яток, які розкривають динаміку розвитку давньоруського заселення Погорини, Волині, Галичини, регіонів Чернігівщини.

Вістря наукового інтересу дослідника фокусувалося на територіально-хронологічних локусах, визначених писемними джерелами. Мова йде про печенізькі, половецькі, татарські погроми, внутрішні війни, битви, військові та природні катаклізми. Перспективними також є відзначені літописами дати локалізованих будівельних подій і звершень, фіксовані в часі і просторі поховання та інші події. Навколо таких подій виникла особливо цікава і вірогідна можливість та необхідність спеціального вивчення відповідної археологічної ситуації, оскільки, крім усього іншого, існувала надія й мета синхронізувати історичні та археологічні свідчення й поточити, деталізувати відповідний археологічний інструментарій датування. Зокрема, це

насамперед стосувалося спеціального вивчення керамічного комплексу, гончарних технологій, локальних особливостей гончарства, як базової складової культури безпосереднього життєзабезпечення (Моця, Томашевський 2010, с. 37). Ця синхронізація історичних, писемно фіксованих подій та явищ із комплексними змінами в параметрах та властивостях керамічних посудин давала змогу розуміти і враховувати синхростаціональні, регіональні, етнокультурні та функціональні тех-

організмів та населених пунктів; технологічні, виробничі і споживчі революції.
Зокрема, у полі дослідження Михайла Петровича свідомо з'являється драматичне цезування улицького південнобузького угруповання; він виявляє відносно малу представленість матеріалів XI ст. на Житомирщині після підкорення 945 р.; досліджує пам'ятки, які фіксують поступове постання і розвиток Болохівської землі аж до середини — третьої чверті XIII ст. Спеціальний інте-

насамперед стосувалося спеціального вивчення керамічного комплексу, гончарних технологій, локальних особливостей гончарства, як базової складової культури безпосереднього життєзабезпечення (Моця, Томашевський 2010, с. 37). Ця синхронізація історичних, писемно фіксованих подій та явищ із комплексними змінами в параметрах та властивостях керамічних посудин давала змогу розуміти і враховувати синхростаціональні, регіональні, етнокультурні та функціональні тех-

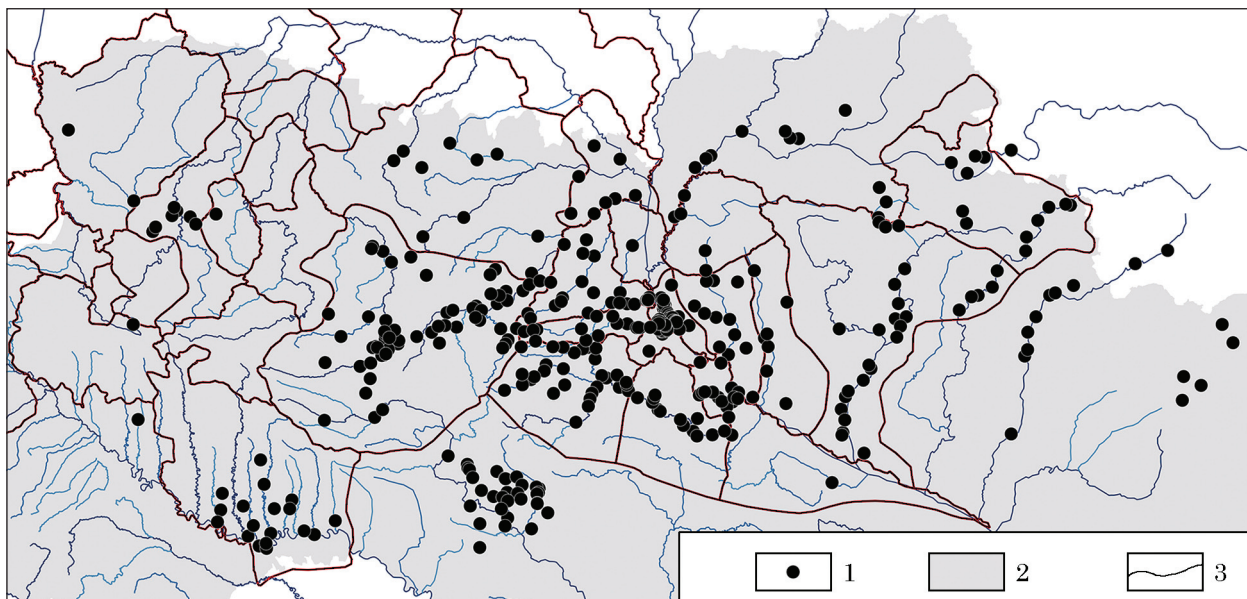

Рис. 10. Географічне охоплення польових досліджень М. П. Кучери (1950—1993 рр.): 1 — археологічні пам'ятки, досліджені М. П. Кучерою; 2 — терени України; 3 — межі князівств і волостей княжої доби за Ю. І. Лозою (2010)

ніко-естетичні особливості розвитку керамічних комплексів окремих земель та регіонів.

Практично всі статті, опубліковані в ці роки за результатами обстеження окремих регіонів, М. П. Кучера супроводжує спеціально створеними таблицями із зображеннями стандартно виставлених профілів давньоруської кераміки. Ці таблиці профілів організовані у певному, звичному нам сьогодні порядку. Саме М. П. Кучера виробив і започаткував публікаційну демонстрацію вже опрацьованих та продатованих вінчиків гончарної кераміки від ранніх до більш розвинених, з вищих рядів до нижчих, ідучи в кожному ряду послідовно зліва на право. Ці таблиці вперше з'являються у статтях наприкінці 1960-х рр. і відтоді супроводжуватимуть публікації результатів обстежень автором тих чи інших регіонів чи пам'яток практично завжди.

Для унаочнення цього важливого явища нами спеціально зведені разом малюнки кераміки з ключових публікацій М. П. Кучери 1970—80-х рр. у хронологічній послідовності виходу з друку відповідних статей (рис. 11).

По суті, це серійні хронологізовані ряди гончарної давньоруської кераміки, побудовані за принципами еволюційного розвитку та їх ознаками, виділеними та сформульованими М. П. Кучерою. У кожному з таких зображень вдумливий читач міг за допомогою автора визначити і виокремити як загальні еволюційні технологічні й морфологічні зміни гончарної кераміки, так і отримати уяву про особливості динаміки розвитку керамічних комплексів окремих історико-соціальних організмів Русі-України. Накопичення та осмислення такого регіонального досвіду наближало Михайла Петровича до розробки уніфікованої схеми розвитку давньоруського кухонного посуду.

Окрім розробки універсальної схеми еволюційного розвитку власне гончарної кераміки давньоруського часу М. П. Кучера зробив ще низку основоположних відкриттів у сфері вивчення середньовічної кераміки України.

Саме Михайлу Петровичу довелося вивчити та ледь не першим вводити до наукового обігу важливі й цікаві матеріали післямонгольських пам'яток, зокрема — результати досліджень власної експедиції 1961 р. Сокілецького комплексу на Південному Бузі (Кучера 1965). У цій публікації дослідник подав стислий, але змістовний опис кераміки XIV—XV ст. та наступних часів. Отримані в Сокільцях матеріали дали М. П. Кучері можливість розгорнуто проаналізувати й у цілому осмислити вже накопичений матеріал і польовий досвід, отриманий і зібраний до цього в численних експедиціях.

У 1969 р. надруковано статтю «Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР» (Кучера 1969). Значення цієї абсолютно новачійної роботи є абсолютно актуальним і зараз, через більш ніж п'ятдесят років потому. У цій роботі досить лаконічно але вичерпно характеризується місцевий кухонний посуд ординсько-литовської доби України. Ретельно опрацьовані матеріали з Сокільців дозволяють М. П. Кучері переосмислити результати досліджень й матеріали пам'яток біля хут. Половецького, у Вишеньках, Жовтневому, Бортничак. Вчений формулює основні ознаки та характеристики цієї ключової масової категорії артефактів, які раніше (та й іноді — пізніше) не ідентифікували або плутали з артефактами ранньослов'янського періоду. Це не тільки справжня новація, але й чіткий початок окремого напрямку в археології України. Пізніше, але лише через майже 20 років, починають з'являтися спеціальні ро-

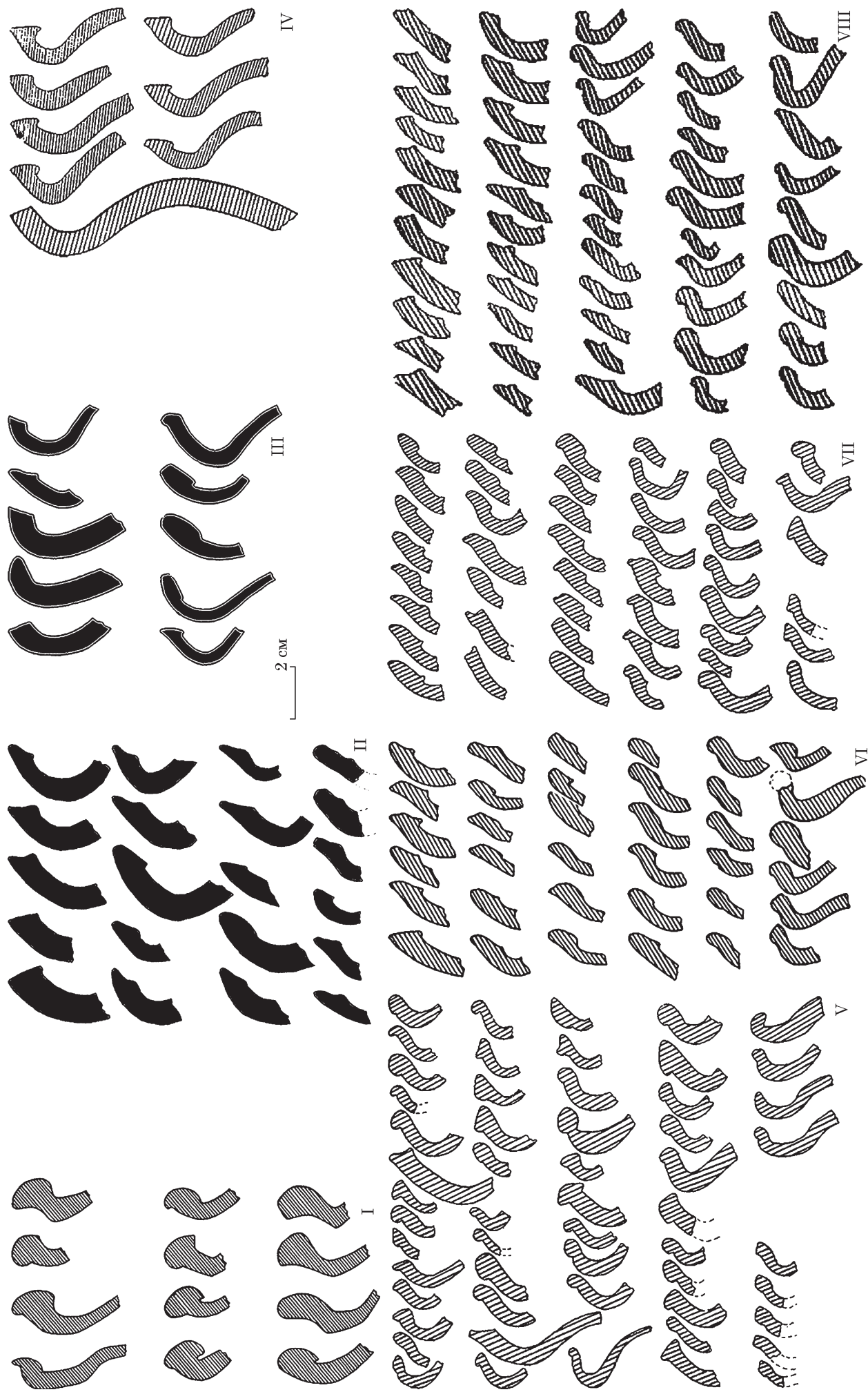

Рис. 11. Хронологізовані серії профілів вінчиків із публікацій М. П. Кучери 1960—1970-х рр.: I — Київщина й Побужжя, 1969; II — Побужжя й пам'ятки літописних улличів, 1969; III — Волинь, 1971; IV — Волинь, 1975; V — Поділля й Волинь, 1979; VI — Київщина, 1976; VII — Переяславщина, 1978; VIII — Житомирщина, 1982 (за Кучера: I — 1969; II — 2017; III — 1971; IV — 1971; IV — 1975b; V — 1979; VI — 1976; VII — 1978; VIII — 1982)

боти, присвячені пізньосередньовічній кераміці (напр.: Виногородська 1988). У новому тисячолітті напрямок, започаткований М. П. Кучерою, нарешті знаходить більш сконцентровану увагу, у результаті чого з'являються успішні дисертаційні роботи Л. В. Чміль та О. В. Оногда (Чміль 2010; Оногда 2012) та новітні дослідження багатьох сучасних вчених.

Іншою галуззю спеціальних керамічних досліджень М. П. Кучери було виділення етнокультурних особливостей керамічних комплексів давньоруського часу для різних регіонів і пам'яток. Вчений стикнувся з такими особливими нетиповими гончарними виробами, ще працюючи в Пліснеську та інших пам'ятках західних частин галицько-волинських волостей. У процесі розвідок і обстежень на території Київської землі, і зокрема, — літописного Поросся, у 1956 р. дослідник звернув увагу на особливості керамічного комплексу пам'яток в районі с. Миколаївка (Довженко, Кучера 1956). Поряд із іншими тут були виявлені та досліджені зразки кухонного посуду з профільованими заглибинами та гранчастими вінцями т. зв. «дорогичинського типу», аналоги яким знаходилися на давньому русько-польському прикордонні, західному Побужжі, Пліснеську, Судовій Вишні. У роботі 1987 р. у співавторстві з Л. І. Іванченко дослідник висловлює думку про зв'язок цих археологічних знахідок із літописним повідомленням 1031 р. про переселення на Рось «ляхів» (Кучера, Іванченко 1987, с. 70—71). До висвітлення цієї цікавої проблематики М. П. Кучера звертається ще раз в спеціальній публікації 1998 р., висвітлюючи проблеми аналогій, датування та соціо-культурних інтерпретацій «миколаївської» кераміки, керамічних форм з Пліснеська, Судової Вишні, Городища на Переяславщині (рис. 12; Кучера 1998). Вважаємо необхідним доповнити зображення згаданої т. зв. «західної» кераміки у виконанні М. П. Кучери додаванням технічно сучасного зображення кількох фрагментів цієї категорії артефактів з колекції НФ ІА НАН України (рис. 13).

Також у Пороссі Михайло Петрович виділив пам'ятки з відповідними особливостями фортифікації, культурних шарів та матеріальної культури, які дозволили пов'язати ці старожитності з осілими

кочівниками, зокрема, — з чорними клобуками. В спільній з Л. І. Іванченко публікації коротко розглянута гончарна кераміка з глибоко прорізаною закраїнкою та вказані аналогії гончарних виробів в матеріалах Донецького городища на Сіверському Дінці (Кучера, Іванченко 1998, с. 103). У своїй роботі автори не передбачили спеціальної окремої ілюстрації гончарних виробів (чи їх профільованих частин), що пов'язуються з номадами,

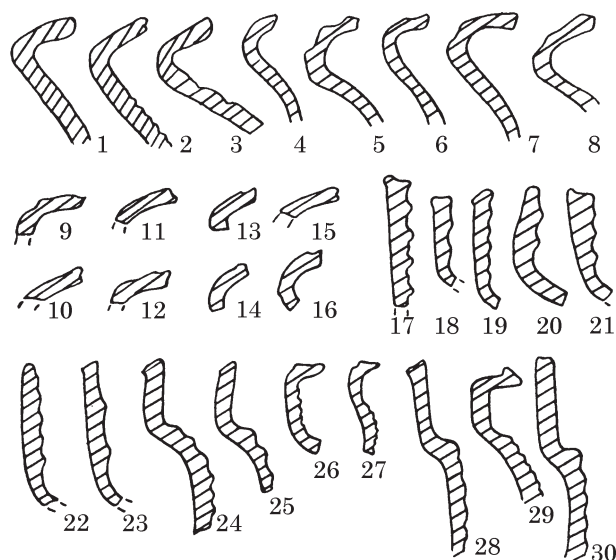

Рис. 12. Специфічна «західна» кераміка з профільованими заглибинами та гранчастими вінцями (за Кучера 1998): 1—9, 20, 21, 25, 29 — Пліснеськ; 10, 11, 15 — Городище біля м. Переяслав (нині затоплене); 12—14, 16—19, 24, 26, 27 — Миколаївка 2; 22, 23, 28, 30 — Миколаївка 3, ур. Граняція Південь

Рис. 13. «Західна» кераміка з археологічного комплексу поблизу с. Миколаївка. Дослідження В. Й. Довженка та М. П. Кучери 1956 р., фото 2022 р. (НФ ІА НАН України, колекція № 1109)

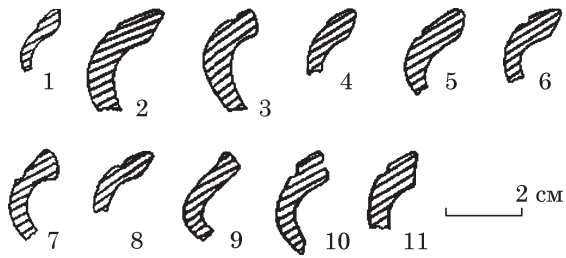

Рис. 14. Вінця гончарних горщиків з глибоко прорізаною закраїнкою (за Кучера, Іванченко 1987): 1—3 — Саварка; 4—6 — Ольшаниця 1, ур. Шаргород; 7, 8 — Пішки, ур. Замковище; 9, 10 — Маслівка; 11 — Біла Церква

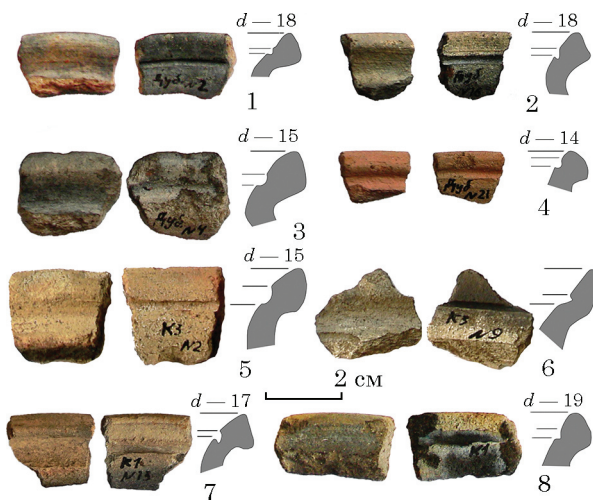

Рис. 15. Аналогії кераміці з глибоко прорізаною закраїнкою з нововідкритих пам'яток Поросся (за Борисов 2014): 1—4 — Семигори, ур. Дубина; 5, 6 — Семигори, ур. Корчі 3; 7, 8 — Семигори, ур. Корчі 1

обмежившись посиланнями та зведений рисунок кераміки Поросся з іншої своєї спільної статті (Кучера, Іванченко 1987, с. 76, рис. 4). Ми спробували виділити й представити в окремій таблиці зазначену кераміку, відповідно до визначених М. П. Кучерою та Л. І. Іванченко її специфічних рис (рис. 14). Також окремою ілюстрацією подаємо аналоги подібній кераміці, що походять з сучасних розвідок пам'яток із території центрального Поросся. На ній профілі суміщені з фото обох сторін відповідних фрагментів, що дозволяє чітко показати характерні особливості цієї кераміки, визначені М. П. Кучерою (рис. 15).

У другій половині 1960-х (з 1966 р?) — першій половині 1970-х рр. Михайло Петрович активно задіяний як член редколегії та автор ключових статей у підготовці слов'яно-руського тому фундаментального тритомного видання «Археологія Української РСР». Пройде майже десятиліття, поки цей том вийде друком у 1975 р. Серед інших розділів саме М. П. Кучера пише підрозділ «Кераміка». У ньому охарактеризовані усі різновиди керамічних виробів, якими користувалося давньоруське населення, поданий стислий опис їх основних ознак та властивостей. На початку цього підрозділу вчений спеціально зазначає:

«Незважаючи на наукову цінність давньоруської кераміки, вивчення її ще не вийшло за межі нагромадження фактичного матеріалу. Узагальнюючих досліджень цього матеріалу поки що немає. Локальні та хронологічні особливості давньоруського посуду, не говорячи вже про закономірність еволюції його типів і форм, відомі в найзагальніших рисах» (Кучера 1975а, с. 346).

Оформлення і представлення хронологічної лінії давньоруського кухонного посуду. Впродовж 1978—1980 рр. М. П. Кучера керував плановою темою Інституту археології «Древнерусские поселения Среднего Поднепровья» обсягом 20 д. а., рукопис якої вже у 1982 р. зданий до друку, але реалізується у вигляді окремого видання тільки у 1984 р. Загальновідомо, що вчений приймав активну участь у підготовці другого переробленого і доповненого видання «Археологія УРСР». Очевидно, як свідчать документи особової справи, він долучився до роботи над окремими розділами того ж таки 1982 р. Третій том цього видання вийде друком аж у 1986 р. (Особова... 1957—1999).

Ми звертаємо особливу увагу на ці два монографічні видання, оскільки саме в них Михайло Петрович нарешті остаточно формулює цілісну систематизовану власну розробку проблеми обґрунтованого і вірогідного датування давньоруської кераміки. Вище ми намагалися продемонструвати, що як будь-яка важлива науково-практична розробка, яка природно базується на обробці та осмисленні масового джерела, ця хронологічна схема народжувалася, апробувалася та вдосконалювалася впродовж тривалого періоду часу на основі багатодесятилітніх власних досліджень на території практично усіх земель Русі-України. Зведений, ґрунтовно продуманий, перевірений і апробований результат М. П. Кучера друкує в уже зазначених фундаментальних виданнях.

У колективній монографії «Древнерусские поселения Среднего Поднепровья» керамічна хронологічна схема є ключовим інструментом для опису й пояснення до реєстру пам'яток (Кучера 1984, с. 10, рис. 1). Вона відразу стає найважливішим і дуже популярним настільним матеріалом, який поширюється у середовищі науковців, студентів, музейників, краєзнавців, які ведуть польові дослідження й опрацьовують археологічні матеріали.

Непересічною подією 1986 р. став вихід у світ нової редакції третього тому «Археологія УРСР». Вчений кардинально переробляє й розширює підрозділ про кераміку і включає до його складу розлогу частину про хронологію, практично ще раз вміщує вже оприлюднену до цього схему (Кучера 1986, с. 449, рис. 106). І цей матеріал також є затребуваним і багаторазово копійованим.

Текстологічний аналіз показав, що зміст й усі основні положення обох цих робіт можна вважати практично тотожними. Вони лише іноді відрізняються кількома додатковими або синонімічними словами. Також у кожному з текстів

є невеликі додаткові фрагменти або речення, які пояснюють чи додатково деталізують відповідні основні сентенції. Є відмінності у візуальній компоновці та, власне, у візуальному ряді профілів вінець, якими автор ілюструє свою схему розвитку давньоруської кераміки.

Не дивлячись на те, що з часу публікації цих схем пройшло вже майже чотири десятиліття, можемо з абсолютною впевненістю стверджувати, що значення цієї надзвичайно важливої роботи Михайла Петровича не тільки не зменшилося, але навпаки, залишається дуже актуальним і понині та є одним із базових досягнень вітчизняної історико-археологічної науки. Цими розробками досі користуються практикуючі археологи (в тому числі й автори статті) у щоденній роботі.

З огляду на таке видатне значення й постійне практичне звернення до розробленої М. П. Кучерою схеми, ми вирішили спробувати створити комбіновану з двох дуже близьких робіт дослідника, графічно та текстуально синтезовану єдину систему розвитку давньоруської гончарної кухонної кераміки. Усі основні хронологізуючі ознаки сконцентровані в цих синтезованих і скомпільованих описах та зведених зображеннях серій керамічних профілів. В основу тексту покладено ранішу публікацію (Кучера 1984), окремі слова й фрагменти речень, відсутні в ній, додані з тексту третього тому «Археології УРСР» (Кучера 1986). У представленому варіанті відсутні наші власні слова та положення. Нами здійснена лише певна смислова рубрикація тексту на основні виділені автором хронологічних етапів. Посилання на рисунки узгоджені з єдиною нумерацією фрагментів вінчиків на синтезованому зведеному варіанті графічної схеми (рис. 16).

Ми намагалися якомога гармонійніше взаємо поєднати обидва тексти та графічні зображення відповідно до змісту положень М. П. Кучери. Звісно, ми подаємо цей матеріал у адаптованому нами українському перекладі.

Ми впевнені, що відтворений синтезований тут варіант схеми розвитку та датування давньоруської гончарної кухонної кераміки буде корисним для подальшої практичної роботи як досвідчених спеціалістів, так і науковців-початківців, практичної діяльності пам'яткоохоронців, музейних працівників, студентів і магістрів.

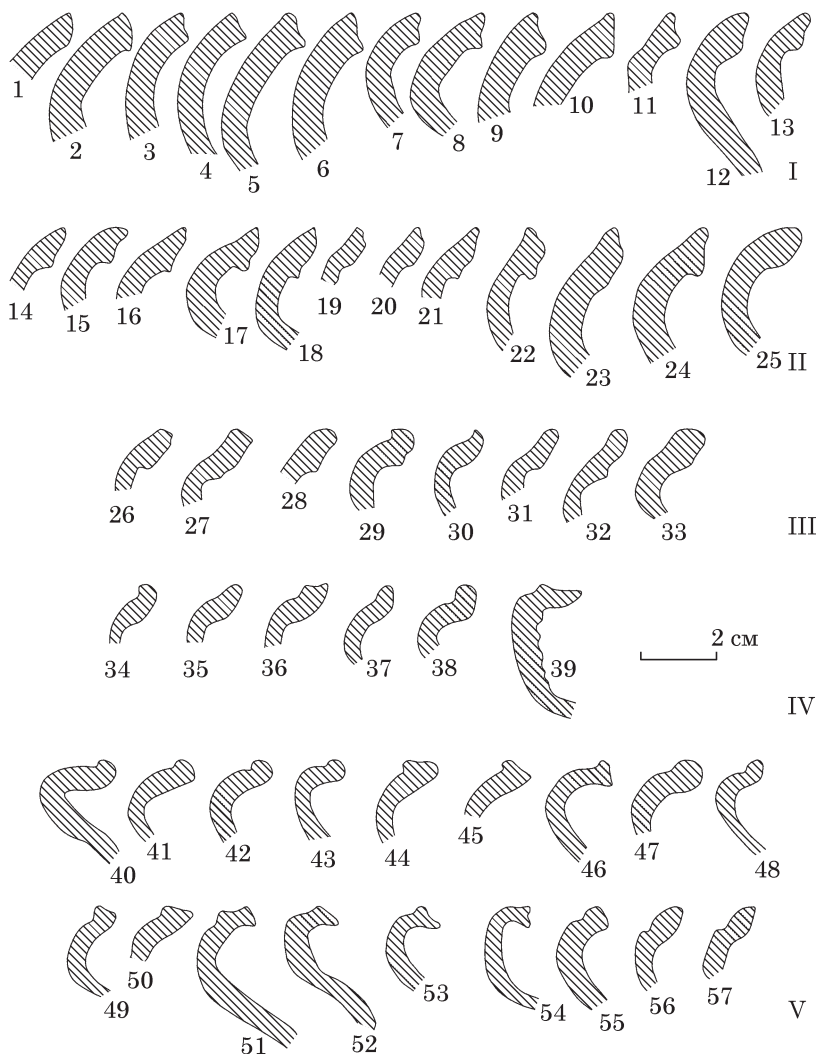

Рис. 16. Синтезована схема розвитку та датування давньоруської гончарної кухонної кераміки за М. П. Кучерою: I — IX — перша половина X ст.; II — X — перша половина XI ст.; III — середина — початок другої половини XI ст.; IV — друга половина XI ст.; V — кінець XI — перша половина XIII ст.

СИНТЕЗОВАНА СХЕМА РОЗВИТКУ ТА ДАТУВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ГОНЧАРНОЇ КУХОННОЇ КЕРАМІКИ (ЗА М. П. КУЧЕРОЮ)

Спеціальні зведені дослідження датування давньоруської кераміки Середнього Подніпров'я відсутні, якщо не брати до уваги короткого зведеного нариса про давньоруську кераміку на території УРСР у третьому томі «Археології Української РСР». Нині археологи широко використовують накопичений досвід для вужчого датування пам'яток IX—XIII ст. за керамічним матеріалом. Найхарактернішою ознакою для датування є форми верхнього краю посудини — вінчика, які помітно відрізняються одна від одної. На відміну від інших частин посуду, що виконували чисто утилітарні функції і мали порівняно стійкішу сталість ознак, вінчики формувалися гончарями по-різному в різні періоди давньоруської історії. Дослідження у різних час-

тинах України показують, що хронологічні відмінності давньоруської кераміки загалом для Південної Русі були однаковими.

Хронологічна типологія гончарної кераміки на території УРСР, зокрема вінчиків, для VIII—XIII ст. була визначена із залученням даних могильників на матеріалах цілого ряду поселень: городища у с. Віта Поштова південніше Києва на Дніпрі X—XIII ст. (Раппопорт 1952, с. 144, рис. 2); Пліснеського городища на Львівщині VIII—XIII ст. (Кучера 1961, с. 143—154, рис. 1—3; Кучера 1962а, с. 46—51, рис. 19—20); городища біля Вереміївки хут. Миклашевський, X—XIII ст. (Кучера 1962с, с. 105, рис. 11); городища біля с. Воїнська Гребля у гирлі Сули X—XIII ст. (Довженко, Гончаров, Юра 1966, с. 82—93, табл. X); городища біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким XI—XII ст. (Кучера 1970, с. 223, рис. 7); городища біля с. Затурці на Волині VIII—XIII ст. (Кучера 1971, с. 181—182, рис. 6); селища біля Луцька VIII—X ст. (Кучера 1975b, с. 101—102, рис. 3—4).

На **ранньогончарних горщиках** вінчик по верхньому краю, як правило, навкіс похило зрізаний у вигляді рівної площини або іноді профільований по зрізу неглибокою виїмкою (рис. 16: 1, 3—4, 7, 9—11). При цьому площа зрізу зазвичай нахилена у внутрішню сторону (від вертикалі), а край вінчика нерідко злегка потовщений (відтягнутий вниз або вниз і вгору). Зустрічаються також вінчики менш характерної форми — з тоншим зрізаним краєм або з округленим зрізом. Усі вінчики ранньогончарного посуду довгі (переважно подовжені) і, на відміну від пізніших типів, помірно (не сильно) відігнуті назовні.

Датовано цю кераміку в межах давньоруського періоду **IX — початку або першої половини X ст.** Вона виникла в попередній час у міру поширення у південно-західній групі східних слов'ян гончарного кола. Ранньогончарну кераміку переважно знаходять на поселеннях разом із ліпною типу Луки-Райковецької VIII—IX ст. Однак вона відома і на поселеннях, на яких відсутня ліпна кераміка, тобто ранньогончарна кераміка існувала ще у X ст. (очевидно, не пізніше першої половини цього століття). У курганних дружинних похованнях Середнього Подніпров'я, найбільш ранні з яких за знахідками монет можна достовірно датувати початком другої чверті X ст., ця кераміка зустрічається дуже зрідка. Немає її і в матеріалах розкопок Вишгорода, вперше згаданого в літописі під 946 р.

Ранньогончарні вироби грубіші за складом глиняного тіста (більше містять дресви, а іноді домішувався шамот), мають товсті денця, колір їх неоднаковий внаслідок нерівномірного випалу — жовто-рудий або темний. Тільки на ранньогончарних горщиках найчастіше зустрічається хвилястий або лінійний орнамент, виконаний не одиночним вістрям, а багатозубчастим штампом.

Ранньогончарна кераміка змінилася (була витіснена) керамікою так званого курганного типу **X — початку або першої половини XI ст.** Вона вперше стала відомою з розкопок ранніх давньоруських курганних могильників з дружинними похованнями.

Вінчики цієї кераміки мають по зовнішньому краю потовщення у вигляді манжети, нерідко профільованого виїмкою — поглибленням або борозенкою. Площина манжети (профільованого зрізу) вінчика знаходиться у вертикальному положенні (рис. 16: 14), але частіше нахилена назовні. Верхній край манжети, як правило, буває гострим або значно тоншим за нижній край (рис. 16: 15—21). У профілі (перерізі) манжет таких вінчиків нагадує трикутник. Вінчики з вертикальним манжетом (вертикальним зовнішньою площиною манжета) відносяться до більш раннього часу (X ст.) і зустрічаються на посудинах рідше, ніж вінчики з похилим манжетом. Вони зустрічаються на тих городищах, де є ранньогончарна кераміка. Час появи вінчика з похилим манжетом визначити важко. За наявними даними в кінці X ст. вони вже мали широке поширення.

Посудини курганного типу тонкостінні, виготовлені з щільного тіста з домішкою піску, рівномірного випалу, орнаментовані на плічках паралельними лініями, а ранні — і в нижній частині стінок.

Для кераміки **середини і особливо другої половини (другої й третьої чверті) XI ст.** характерні вінчики з потовщеним манжетом по всій ширині як у верхній, так і в нижній частині. При цьому площа манжети завжди нахилена назовні відповідно до згину вінчика (рис. 16: 26—30, 34—36). Хронологічна відмінність між двома зазначеними основними формами манжетоподібних вінчиків XI ст., тобто з гострим і потовщеним верхнім краєм манжети, добре простежується на матеріалах городищ. На пізніших горщиках (**другої половини XI ст.** верхній край вінчика загорнутий всередину, а манжет, що слабо виділяється, зовні округлений (рис. 16: 34—36). Ці вінчики виявлені на багатьох городищах XI ст., причому представлені вони і на тих пам'ятках, на яких немає зазначених вище ранніх форм, а є тільки матеріали наступного часу.

На горщиках **кінця XI — XII—XIII ст.** край вінчика загорнутий всередину і округлений у вигляді валика (рис. 16: 40—43), або, дуже зрідка, валик зверху наполовину зрізаний (рис. 16: 44—46), та іноді його край по лінії зрізу відтягнутий назовні у вигляді гострого канту. На пізніх посудинах орнамент відсутній. Кераміка кінця XI—XIII ст. тонкостінна, з жовто-рожевою поверхнею, орнаментована по плічках чотирмап'ятьма вузькими паралельними поглибленими лініями.

В аналогічній хронологічній послідовності вони вже наводилися в літературі (Кучера 1976, с. 179, рис. 3; 1978, с. 25, рис. 4).

Наведене вище датування типів вінчиків кухонних горщиків не є безумовним. Воно відображає загальну схему зміни їх найбільш характерних ознак, які в різних районах відбувалися не одночасно. Хронологічно суміжні типи посуду, як показують археологічні дослідження, не змінювали один одного раптово, а протягом деякого часу співіснували. Хронологічна послідовність зміни типів вінчиків обумовлена удосконаленням гончарного кола, набуттям відповідних технологічних навичок і традицій, що передавалися контактним шляхом на величезні території.

На ранньому етапі розвитку та вдосконалення гончарного виробництва посуду, у тому числі вінчики, попередньо формувалися від руки і тільки після цього оброблялися на колі. Як довів О. О. Бобринський, спочатку обточувався, а потім вже й профілювався на колі лише вінчик посудини (Бобринський 1978). Залежністю форми вінчика від прийомів його виготовлення стосовно технічних можливостей гончарного кола слід пояснювати факт побутування однотипних вінчиків на посудинах IX—X і навіть XI ст. у східних, південних та частково західних слов'ян. У XII—XIII ст. давньоруська кераміка вже різко відрізняється від кераміки сусідів формою вінчика. Причину цього слід вбачати у додаванні місцевих традицій, пріоритет яких виявляється на низці інших категорій матеріальної культури Русі. Однак закріплення нових традицій, зокрема, у гончарному ремеслі стало можливим лише за певного технічного рівня, коли відпала необхідність у попередньому ручному моделюванні вінчика. На давньоруській кераміці XII—XIII ст. вінчики формувалися безпосередньо на колі, і внаслідок цього, очевидно, їхня форма спростилася.

Абсолютні датування давньоруської кераміки за типологічними особливостями залишаються умовними. Найбільші труднощі становить виділення пам'яток X ст., що виникли при князях — попередниках Володимира Святославича.

* * *

На сам кінець, хочемо підкреслити, що сам автор вважав **механізми** дії відповідних чинників у розвитку та моделюванні кераміки, **механізми** їх часо-просторової синхронізації, **напрями** змін морфології, технології не зрозумілими в повній мірі. Це, на жаль, актуально й злободенно й сьогодні, як і майже півстоліття тому. Фіксація багатокomпонентних змін ознак і властивостей гончарного посуду, динаміка розвитку основних тенденцій розвитку кераміки підтверджується, констатується та деталізується все новими спостереженнями та відкриттями. Механізми ж виникнення, розвитку та розповсюдження керамічних новацій, технік, технологій та прийомів залишаються майже не виявленими, не зрозумілими та не поясненими. Очевидно, ще не віднайдені та не розроблені

наукові методики й засоби таких досліджень, їх методологія та відповідний науковий апарат. А отже, тут є широке поле для ще майже непочатих прийдешніх наукових досліджень. Наукова спадщина М. П. Кучери була, залишається й буде надійною базою таких майбутніх досліджень та надихаючим прикладом і взірцем поєднання невтомної працьовитості, позитивної жадоби наукового пізнання й любові до своєї прекрасної професії та Батьківщини.

ЛІТЕРАТУРА

- Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка.
- Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы: источники и методы изучения*. Москва: Наука.
- Борисов, А. В. 2014. *Звіт про археологічні розвідки проведені на території Поросся в 2014 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2014.
- Виноградська, Л. І. 1988. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського. *Археологія*, 61, с. 47-57.
- Довженок, В. Й., Кучера, М. П. 1956. *Отчёт о работе древнерусской экспедиции на р. Роси в 1956 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1956/12-в.
- Довженок, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. А. 1966. *Давньоруське місто Воїнь*. Київ: Наукова думка.
- Кучера, М. П. 1953. *Отчёт о раскопках на городище Плеснеск в 1953 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1953/5.
- Кучера, М. П. 1954. *Отчёт о раскопках на городище Плеснеск в 1954 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1954/10.
- Кучера, М. П. 1957. *Древний Плеснеск*. Дисертація к. і. н. Київ: ІА АН УРСР.
- Кучера, М. П. 1960а. Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска. *Краткие сообщения ИА АН УРСР*, 10, с. 118-123.
- Кучера, М. П. 1960б. *Древний Плеснеск*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА АН УРСР.
- Кучера, М. П. 1961. Кераміка древнього Плісненська. *Археологія*, XII, с. 143-154.
- Кучера, М. П. 1962а. Гончарная керамика дофеодального времени из раскопок древнего Плесненска. *Советская археология*, 1, с. 292-294.
- Кучера, М. П. 1962б. Древній Пліснеск. *Археологічні пам'ятки УРСР*, XII, с. 3-56.
- Кучера, М. П. 1962с. Древньоруське городище в хут. Миклашевському. *Археологія*, XIV, с. 89-108.
- Кучера, М. П. 1965. Середньовічне городище біля с. Сокильці на Південному Бузі. *Археологія*, XIX, с. 201-214.
- Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 174-181.
- Кучера, М. П. 1970. Древньоруське городище біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким. *Археологія*, XXIV, с. 217-225.
- Кучера, М. П. 1971. Ранньосередньовічне городище поблизу с. Затурці на Волині. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Середні віки на Україні*. 1. Київ: Наукова думка, с. 176-187.
- Кучера, М. П. 1975а. Кераміка. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. 3: Довженок, В. Й. (ред.). Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Київ: Наукова думка, с. 346-352.

- Кучера, М. П. 1975b. Поселення волинян на околиці м. Луцька. *Археологія*, 15, с. 98-104.
- Кучера, М. П. 1976. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини. В: Довженко, В. Й. (ред.). *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, с. 176-197.
- Кучера, М. П. 1978. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини. *Археологія*, 25, с. 21-31.
- Кучера, М. П. 1979. Дослідження городищ на Волині й Поділлі. *Археологія*, 29, с. 62-72.
- Кучера, М. П. 1982. Нові дані про городища Житомирщини. *Археологія*, 41, с. 72-82.
- Кучера, М. П. 1984. Поселення Середнього Поднепров'я (городища. Селища). В: Баран, В. Д. (ред.). *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта)*. Київ: Наукова думка, с. 6-27.
- Кучера, М. П. 1986. Кераміка. В: Артєменко, І. І. (ред.). *Археологія Української ССР*. 3: Баран, В. Д. (ред.). Раннеславянский и древнерусский периоды. Київ: Наукова думка, с. 466-455.
- Кучера, М. П. 1998. Про деякі маловідомі типи кераміки на давньоруських пам'ятках. В: Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник)*. Київ: ІА НАН України, с. 160-165.
- Кучера, М. П. 2017. Городища уличів у середньому Побужжі. *Археологія*, 4, с. 61-72.
- Кучера, М. П., Іванченко, Л. І. 1987. Давньоруська оборонна лінія в Поросі. *Археологія*, 59, с. 67-79.
- Кучера, М. П., Іванченко, Л. І. 1998. Особливості городищ Чорних кlobukів Поросі. *Археологія*, 2, с. 100-104.
- Лоза, Ю. І. 2010. *Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)*. Київ: Мапа.
- Моця, О. П., Томашевський, А. П. 2010. Наукові дослідження відділу і проблеми та перспективи давньоруської та середньовічної археології в Україні. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 29-41.
- Оногда, О. В. 2012. *Кераміка Середньої Наддніпряниці другої половини XIII—XV ст.* Дисертація к. і. н. Київ: ІА НАН України.
- Особова... 1957—1999. *Особова справа Кучери Михайла Петровича*. НА ІА НАН України, ф. 62, оп. 3-ос., «Б».
- ПСРЛ 1962. *Полное собрание русских летописей*. II: Ипатьевская летопись. 4-е изд. Москва: Восточная литература.
- Ращопорт, П. О. 1952. Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р. *Археологія*, VII, с. 142-149.
- Томашевський, А. П., Борисов, А. В. 2017. Михайло Петрович Кучера та вітчизняна історико-археологічна наука. *Археологія*, 4, с. 79-86.
- Чміль, Л. В. 2010. *Керамічний посуд Середньої Наддніпряниці XVI—XVIII ст.* Дисертація к. і. н. Київ: ІА НАН України.
- Dovzhenok, V. I., Kuchera, M. P. 1956. *Otchet o rabote drevnerusskoi ekspeditsii na r. Rosi v 1956 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1956/12-v.
- Dovzhenok, V. Y., Honcharov, V. K., Yura, R. A. 1966. *Davnoruske misto Voin*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kuchera, M. P. 1953. *Otchet o raskopkakh na gorodishche Plisnesk v 1953 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1953/5.
- Kuchera, M. P. 1954. *Otchet o raskopkakh na gorodishche Plisnesk v 1954 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1954/10.
- Kuchera, M. P. 1957. *Drevnii Plesnesk*. Dissertatsiia k. i. n. Kiev: IA AN USSR.
- Kuchera, M. P. 1960a. Goncharnye kleima iz raskopok drevnego Plesneska. *Kratkie soobshcheniia IA AN URSS*, 10, s. 118-123.
- Kuchera, M. P. 1960b. *Drevnii Plesnesk*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. IA AN USSR.
- Kuchera, M. P. 1961. Keramika drevnoho Plisnenska. *Arkheolohiia*, XII, s. 143-154.
- Kuchera, M. P. 1962a. Goncharnaia keramika dofeodalnogo vremeni iz raskopok drevnego Plesnenska. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 292-294.
- Kuchera, M. P. 1962b. *Drevnii Plisnesk*. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, XII, s. 3-56.
- Kuchera, M. P. 1962c. Drevnoruske horodyshche v khut. Myklashevskomu. *Arkheolohiia*, XIV, s. 89-108.
- Kuchera, M. P. 1965. Serednovichne horodyshche bilia s. Sokiltsi na Pivdenomu Buzi. *Arkheolohiia*, XIX, s. 201-214.
- Kuchera, M. P. 1969. Pro odnu hrupu serednovichnoi keramiky na terytorii URSS. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Slov'ianoruskii starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 174-181.
- Kuchera, M. P. 1970. Drevnoruske horodyshche bilia s. Horodyshche pid Pereiaslavom-Khmelnyskym. *Arkheolohiia*, XXIV, s. 217-225.
- Kuchera, M. P. 1971. Rannoserednovichne horodyshche poblytu s. Zaturtsi na Volyni. In: Shevchenko, F. P. (ed.). *Seredni viky na Ukraini*. 1. Kyiv: Naukova dumka, s. 176-187.
- Kuchera, M. P. 1975a. Keramika. In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainoi RSR*. 3: Dovzhenok, V. Y. (ed.). *Rannoslou'ianskyi ta davnoruskii periody*. Kyiv: Naukova dumka, s. 346-352.
- Kuchera, M. P. 1975b. Poselennia volynian na okoltytsi m. Lutska. *Arkheolohiia*, 15, s. 98-104.
- Kuchera, M. P. 1976. Davnoruski horodyshcha na Pravoberezhzi Kyivshchyny. In: Dovzhenok, V. Y. (ed.). *Doslidzhennia z slov'iano-ruskoi arkheolohii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 176-197.
- Kuchera, M. P. 1978. Davnoruski horodyshcha v zakhidnii chastyni Pereiaslavshchyny. *Arkheolohiia*, 25, s. 21-31.
- Kuchera, M. P. 1979. Doslidzhennia horodyshch na Volyni y Podilli. *Arkheolohiia*, 29, s. 62-72.
- Kuchera, M. P. 1982. Novi dani pro horodyshcha Zhytomyrshchyny. *Arkheolohiia*, 41, s. 72-82.
- Kuchera, M. P. 1984. Poselennia Srednego Podneprov'ia (gorodishcha. Selishcha). In: Baran, V. D. (ed.). *Drevnerusskie poselennia Srednego Podneprov'ia (arkheologicheskaia karta)*. Kiev: Naukova dumka, s. 6-27.
- Kuchera, M. P. 1986. Keramika. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainoi SSR*. 3: Baran, V. D. (ed.). Ran-slavianskii i drevnerusskii periody. Kiev: Naukova dumka, s. 466-455.
- Kuchera, M. P. 1998. Pro deiaki malovidomi typy keramiky na davnoruskikh pam'iatkakh. In: Motsia, O. P. (ed.). *Istoriia Rusi-Ukrainy (istoryko-arkheolohichni zbirnyk)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 160-165.
- Kuchera, M. P. 2017. Horodyshcha ulychiv u serednomu Pobuzhzi. *Arkheolohiia*, 4, s. 61-72.
- Kuchera, M. P., Ivanchenko, L. I. 1987. Davnoruska obronna liniia v Porossi. *Arkheolohiia*, 59, s. 67-79.
- Kuchera, M. P., Ivanchenko, L. I. 1998. Osoblyvosti horodyshch Chornykh klobukiv Porossia. *Arkheolohiia*, 2, s. 100-104.
- Loza, Yu. I. 2010. *Istorychnyi atlas Ukrainy. Naidavnishe mynule. Rus (Kyivska derzhava, Halysko-Volynska derzhava)*. Kyiv: Mapa.
- Motsia, O. P., Tomashevskiy, A. P. 2010. Naukovi doslidzhennia viddilu i problemy ta perspektyvy davnoruskoi

REFERENCES

- Blifeld, D. I. 1977. *Davnoruskii pam'iatky Shestovytisi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Bobrinskii, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoi Evropy: istochniki i metody izucheniia*. Moskva: Nauka.
- Borysov, A. V. 2014. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky provedeni na terytorii Porossia v 2014 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2014.
- Vynohrodska, L. I. 1988. Do pytannia pro khronolohiui serednovichnoi keramiky z Novhoroda-Siverskoho. *Arkheolohiia*, 61, s. 47-57.

ta srednovichnoi arkeolohii v Ukraini. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta srednovichnoi arkeolohii, s. 29-41.

Onohda, O. V. 2012. *Keramika Serednoi Naddnyprianshchyny druhoi polovyny XIII—XV st.* Dysertatsiia k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Osobova... 1957—1999. *Osobova sprava Kuchery Mykhaila Petrovycha*. NA IA NAN Ukrainy, f. 62, op. 3-os., «К».

PSRL 1962. *Polnoe sobranie russkykh letopysy*. II: Ypatvskaiia letopys. 4-e yzd. Moskva: Vostochnaia lyteratura.

Rappoport, P. O. 1952. Obstezhennia horodyshch v raioni Kyieva u 1950 r. *Arkheolohiia*, VII, s. 142-149.

Tomashevskiy, A. P., Borysov, A. V. 2017. Mykhailo Petrovykh Kuchera ta vitchyzniana istoriko-arkheolohichna nauka. *Arkheolohiia*, 4, s. 79-86.

Chmil, L. V. 2010. *Keramichniy posud Serednoi Naddnyprianshchyny XVI—XVIII st.* Dysertatsiia k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

A. P. Tomashevskiy, A. V. Borysov

MEDIEVAL CERAMICS OF UKRAINE AND ITS RESEARCH BY M. P. KUCHERA

One of the main task in the routine work of an archaeologist-medievalist is the issue of chronology. Fragments of the pottery are most common material at the sites of the 10th—13th centuries. We are still in the process of clarifying of the dating of individual ceramic groups. Mykhailo Kuchera was one of the most authoritative researchers of medieval ceramics of the second half of the 20th century. The review of his publications indicates the use of a clear dating system. The stages of formation of the researcher perceptions of the chronology of ceramics of the 10th—13th centuries are examined in the paper. The source base, which became the basis for the researcher's chronology of ceramics, was identified. Starting with the Ph. D. thesis, completed in 1956 and presented in 1960, the researcher constantly paid attention to the description and characteristics of ceramics from archaeological sites. Just during the work on the description of the ceramic complex of old Plisnesk

the researcher developed the clear scheme of description of ceramics. He processed a huge array of material. The third of the Ph. D. thesis is devoted to the characteristics of the ceramic complex of the site. The work put the foundation for understanding the chronology and typology of ceramics of the 10th—13th centuries.

The reconstruction of chronological scheme of the development of ceramics of the 10th—13th centuries became the important part of the paper. Such a graphic and textual reconstruction was carried out on the basis of the researcher's works and is the result of his long-time work and experience. The proposed scheme should become a starting point for the further development of a detailed chronology. Further work should develop in the direction of improving this scheme concerning the study of regional features and chronological detailing. Further research should continue the line of detailed study the technical and technological characteristics of ancient ceramics. Further development of the subject is impossible without the use of modern technical methods of archaeometry.

Keywords: ceramics, Middle Ages, chronology, history of science.

Одержано 31.08.2022

БОРИСОВ Артем Вадимович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BORYSOV Artem V., Ph. D. in History, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2322-2277, e-mail:

artem_borysov@iananu.org.ua

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

TOMASHEVSKYI Andrii P., Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-1709-6630, e-mail:

tomashevsky@ukr.net.